

Sazımızın Şöhreti Sözümüzün Kudreti

Prof. Dr. Valeh HACILAR

Türk dili, XVIII-XX. yüzyıllarda Kafkasya halkları arasında karşılıklı anlaşma ve dostluk vasıtasıydı. O zamanlar Ahıska-Axılkelek bölgesinde yaşayan muhtelif toplulukların en çok istifade ettikleri, en kolay anlaştıkları, ninnileri, şarkıları ve atasözleriyle güzelce hayat sürüp sonra da ağıtlarıyla öbür dünyaya göç ettikleri yegâne dil de Türk diliydi.

Türk halk şiiri an'aneleri, geçen yüzyılın başlarından itibaren Gürcistan'ın Tıryalet bölgesinde de yaygın olarak yaşamaktaydı. Bu gelenekleri yaşatanlar, bölgenin yerli Hristiyan unsurlarından Rum ve Asurilerdi. Onların içinden çıkıp Türkçe söz koşan sanatkarlar Türk âşık sanatını orijinal şekilde geliştirerek devam ettirdiler.

Biliyoruz ki XVI. Yüzyılda Şah İsmail'in hükümdar olmasıyla (1502-1524) Türk dilinin nüfuz dairesi sür'atle genişlemiştir. Safevî hakimiyetinde birleşmiş diğer halklar arasında Türk dili dostluğun da vasıtası olmuştur. Türklerle aynı muhit ve aynı şartlarda yaşayan Ermeni köylüsü, şehir sanatkarı da yalnız bu dille konuşuyor ve bu dille yazıyordu.¹

E. Demircizade, XVIII. asırda şifahî edebî dil den, folklor üslubundan bahsederken diyor ki, "... Azerbaycan şifahî edebiyatı ahenkli dilde, sazla söz birliğinde kurulduğu için hatta komşu halklar arasında da yayılmıştı. Bundan dolayıdır ki o devirde birçok Ermeni âşıkları da meclislerde Türkçe koşmalar okumuşlar, hatta kendileri de Türkçe koşmalar koşmuşlardır."²

X. Abovyan, ahengi, güzelliği, akıcılığı, müzikalitesi ve gramatik olgunluğundan dolayı Türkçe'nin zenginliğini takdir etmiş, Türkçe'yi dünyanın en gelişmiş dilleri arasında değerlendirmiştir.

Gürcü bilgini Q. Beltadze, Azerbaycan Türk dilini o devirde Güney Kafkasya'da bir nevi uluslararası bir dil olarak nitelemiştir.³ Bu fikri büyük Rus şâiri M. Y. Lermontov'un S. A. Rayevski'ye yazdığı mektubu da tasdik etmektedir. Şâir, 1837 yılında Kafkasya'dan

yazıyordu: "Tatarca öğrenmeye başladım. Bu dil burada ve genellikle Asya'da, Fransız dilinin Avrupa'da olduğu kadar zaruridir."⁴ Rus edebiyatının klasikleri Bestujev-Marlinski ve Y. Polonski de dilimize dair analogi fikirler beyan etmişlerdir.

Akademik E. Tağaişvilî'nin (1863-1953) 1917 yılında Cavaxete seyahati sırasında kaleme aldığı günlüklerde, Türk dilinin buralarda ne kadar geniş bir coğrafyaya yayıldığını gösteren oldukça ilgi çekici ve tutarlı deliller vardır: "Biz burada Ermenice veya Gürcüce güzel konuşabilene tesadüf etmedik. Tatar dili (Türkçe-VH) çok kullanılan bir dildir. Tatarca'yı büyükler de biliyor küçükler de. Aile içinde de bu dille konuşuyorlar. Bu, medenî bir mirastır, an'enenin ürünüdür. Benim arkadaşım Markoz, yolda Tatar şarkıları söylüyordu. Sorduğumda, Gürcü şarkısı bilmiyorum, dedi. Balantada kırk kadar ev var, hepsi Gürcüdür; büyük küçük çoğu Tatarca konuşuyor."

Büyük bir bölgeyi gezip dolaşan ünlü bilgin, günlükünde ilginç demografik tespitler ve etnografik bilgiler vermektedir. Muhtelif dillerde topladığı halk edebiyatı mahsullerinden örnekler sunmaktadır: "Çıxarulada Gürcüler, Ermeni dilini, Ermeniler de Gürcü dilini biliyorlar. Lâkin en çok Tatarca konuşuyorlar. Koteliyada doksan haneden üçü Ermeni, diğer tamamı Gürcüdür. Burada herkes Tatarca biliyor. Buranın ahalisi diyor ki, Tatar dilinde konuştuğumuz gibi Gürcüce konuşamıyoruz. Aile içinde de Tatarca konuşuyoruz. **Gezi-Ekspedisiya** iştirakçileri, Varevan köyünde de aynı durumla karşılaşılıyorlar: "Varevan köyünde en çok Tatarca konuşurlar. Gürcüler, Gürcüceyi az bilirler, Tatarca konuşurlar. So-yadları da Balaxadze, Melikidze, Maysuradze vb..."

Bavra, Xulkumo ve diğer köyler hakkında verilen bilgilerde de Türk dili, yerli ahalinin ana dili gibi değerlendirilmektedir: "Gençler çocuk yaştan itibaren Tatarca öğrenirler. Bizim dilimiz Tatar dilidir, diyorlar. Gürcüce'yi az biliyorlar."

Söz konusu günlüklerde bazı kayıtlardan anlaşılıyor ki, Türkçe sadece Gürcüler ve Ermeniler arasında değil, bu bölgede yaşayan bütün topluluklar için de bir dostluk vasıtası olmuştur. Bu fikri tasdik etmek için bu kayıtlardan birini olduğu gibi veriyoruz: “Kartikarni taşlı yerdir, 156 hanedir, tamamı Frenklerdir; Ermeni, Tatar ve Gürcü yoktur. Tatar dilini iyi biliyorlar. Ailede de Tatarca konuşuyorlar. Köyde herkes Tatarca konuşuyor.”

Bu bölgede XVI-XVII. yüzyıllarda meydana getirilen âşık san'atı da Türk dilinin burada yaşayan muhtelif halklar arasında büyük nüfuz kazandığı şartlarda geliyordu. Eser meydana getiren veya icra eden âşıklar, söz san'atının kudretini her tarafa bildirmek için burada halkın iyi bildiği bir dille okumalı ve yazmalıydı. Bu dil Türk diliydi. Saz ve söz heveslileri, bu san'atın derin ve karmaşık sırlarına sahip olmak için Türkçe'yi iyi bilmeliydiler. Aksi hâlde onlar klasik âşık şiirinden habersiz olur, bu sonsuz hazineden faydalanamazlardı. Âşık şiiri teşekkül ettiği gün Türkçe'nin ahengi ve gramatiği üzerinde köklendi. Tesadüf değil ki, çırak, âşık san'atında usta olmak için milliyetine bağlı olmayarak, önce Türk dilini, folklorunu iyi bilmeliydi. Türkçe'yi iyi bilmek, daha doğrusu Türk diliyle yazıp söylemek, çalıp çağırarak, dinleyici ve seyircilerin sayısının artması bakımından da zamanın tabii talebi sayılırdı. Milliyet bakımından Gürcü ve Ermeni olan üstad âşıkların Türk diline öncelik vermeleri de bu talepten ileri geliyordu.

N. Marr, 1904-1905 yıllarında Güneybatı Kafkasya'da dolaşırken bu arazide yaşayan ve Gürcüce konuşan ahali arasında Türk folklorunun, âşıklık an'anelerinin oldukça yayılmış olduğunu yazıyordu. O, İmerxev köyünden altmış yaşındaki sanatkar âşık Aliçavuş Nesiboğlu Mosidze'nin misafiri olmuş, sanatkarın kendisinden, oğlu Osman Mosidzeden, köyün diğer sakinleri Sayde Aqaladze ve Sefer Qaqalidzeden derlediği ilgi çekici folklor örneklerini günlüğüne kaydetmiştir.¹

Gürcüce ve Türkçe olan bu örnekler, Odeloğlu Şirin'in, Diyobanlı Kibaroğlu Zabit'in “Kaçaklık Türküleri”nden, düğün şarkılarından, Kurbanı'nın bir koşmasından, Tahir-Mirza ve Köroğlu destanlarının yerli varyantlarından ibarettir. Öyle anlaşılıyor ki akademik N. Marr'ı, âşık şiiri örnekleri, bilhassa destanlar daha çok ilgilendirmiştir. O, destanlardan bahsederken diyor ki, “Nesir kısmını Gürcüce yerli şivede, şiir kısmını Türkçe veriyordum.”² Âşık Aliçavuş Mosidze'nin N. Marr'a verdiği bilgilerden anlaşılıyor ki yerli ahali arasında Âşık Garip, Aslı Kerem, Yaralı Mahmud, Ferhad ve Şirin, Şah İsmail ve başka destanlar da yaygın olarak bilinmektedir.³

N. Marr'ın günlüğündeki folklor malzemesi, özellikle Köroğlu'nun Mosidze varyantı, araştırmacılar tarafından kısmen araştırılıp tahlil edilmiştir.⁴ Lâkin N. Marr'ın günlüğü bazı mülâhazalar ileri sürmeye yol açmaktadır: Sovyet/komünizm devrine kadar Güneybatı Kafkasya'nın Gürcüce konuşulan köylerinde, bu cümleden İmerxev köyünde Türk folkloruna derin hürmet ve itibar gösterilmektedir. Burada âşıklık san'atının tebliği güçlüdür ve gençler arasında bu san'atın çıraqları vardır. Âşık A. Mosidze'nin dediğine göre kendisi o köyde yegâne âşık değildir.⁵

Bu bölgede faaliyet gösteren icracı sanatkarlar iki dilli repertuvara sahip olur, iki dilde meclis kurar ve her iki dilin inceliklerini belletirlerdi. Âşıkların repertuarındaki destanların nesir kısmı dinleyicilere Gürcüce, manzum kısımları ise Türkçe sunulurdu. Mecliste bulunanların çoğu Gürcü olsa da bu gelenek bozulmuyordu.

Yerli âşıkların repertuarını esasen klasik âşık şiiri ve destanlar, aynı zamanda, sonraları onların tesiriyle meydana getirilmiş varyantlar teşkil ediyordu.

İmerxevlilerin düğün me-rasimlerinde söyledikleri nağmelerin çoğu Türk mani ve şarkılarından ibaretti.

Ahıska-Axılkelek bölgesi yüzyıllar boyunca Azerbaycan ve Anadolu âşık muhitleri arasında bir nevi san'at, kültür köprüsü görevi yapmıştır.

Sovyet devrine kadar Güneybatı Kafkas'ta Türk folklorunun geniş alanlara yayılmış olduğuna diğer kaynaklar da şahitlik etmektedir. Ahıskalı sosyal hizmetli ve folklorcu Konstantin Qvaramadze (1867-1948), 1909 yılında Xizabavra köyünde "Koroğlu'nun Erzurum Seferi" ile sesleşen "Koroğlu Masalı"nı yazıya geçiriyor.⁶ Bir zaman sonra o, aynı bölgede destanın Gürcistan İlimler Akademisi Rustaveli Adına Edebiyat Enstitüsünün Folklor Arşivinde muhafaza edilen daha büyük bir varyantını ortaya çıkarıyor.⁷

E. Tağayışvilin'in 1917 yılında Ahıska-Axılkelek bölgesine yaptığı seyahat sırasında yazdığı notları ve günlükleri de folklorumuzun tetkiki için büyük öneme sahip kaynaktır. Elyazmanın başında köylülerin hayat tarzının hazin bir durumda olmasından ve onların yoksulluğundan bahsedilmektedir.⁸ Günlükteki demografik bilgilerden anlaşılıyor ki, bu bölgedeki köylerin çoğunda Gürcüler ve Türkler bir arada, kardeşlik ve iyi komşuluk şartlarıyla yaşamışlar. Onlar birbirlerinin dillerini bilmenin yanı sıra, adet ve geleneklerine hürmet ve anlayış göstermiş, şarkı ve türkülerini sevmişler. Köylerde halk şiirine gönülden bağlı olan, iki dilli, üç dilli repertuarla faaliyet gösteren irticalen söyleyen usta sanatkarlar yaşamıştır.

XVIII-XX. yüzyıllarda Ahıska-Axılkelek bölgesinde Usta Polat, hasta Hasan, onun çırağı Lebisli Âşık Nuri, Nuri'nin oğlu, Âşık Şenlik'e çıraklık etmiş Âşık Balakışi, Şeydayı, molla Xalis, Âşık meftun, Âşık Ahmet, Âşık Balabey, Xırtızlı Âşık Hazma gibi onlarla birlikte Türk âşıkları faaliyet göstermişlerdir. Onların çoğunun hayatı ve eserleri hakkında bilgimiz oldukça azdır. Bu sanakârların her biri, muhtelif devirlerde Doğu Anadolu'nun medenî hayatının saz ve söz aleminin zîneti olmuş, çok milletli âşık meclislerinde şöhret kazanmış, saz san'atının, âşık şiirinin gelişmesinde rol oynamıştır.

Ahıska-Axılkelek bölgesi yüzyıllar boyunca Azerbaycan ve Anadolu âşık muhitleri arasında bir nevi sanat, kültür köprüsü görevi yapmıştır. Bu sebeplerdir ki Doğu Anadolu, Acaristan, Ağbaba, Göyçe, Borçalı gibi ulu Türk topraklarıyla çevrilen bölgenin saz-söz erlerinin üreticilik ve icracılık tarzında etraftaki komşu âşık muhitleri için de örnek sayılabilecek element, makam ve üslûplara tesadüf olunurdu. Bölgedeki Murakbal, Urael, Van, Oskeriya, Dırqına, Kubağaoğlu, Lebis, Buzmaret, Niyal, Erdağ, Göye, Xumris, Gülelis, Büyük Xançalı, Küçük Xançalı,

Oracalar, Batkana, Arakol, Genze, Sağamoy, Xavet, Erince, Danqal, Xosbiye ve diğer köylerde yaşayan ahalî, zengin halk edebiyatı ve âşık kültürüne sahip Karapapak Terekemelerinden ibaretti.

XIX. yüzyılın sonları, XX. yüzyılın başlarında Urael muhtarı Hamid Molla Alioğlu, Lebis muhtarı Ahmet Hacı Bayramoğlu, Ude halkından Hamid mollaoglu, Adigönlü Esat Hüseyinoğlu, Karzax muhtarı Hüsiyenkulu Cebrayıloğlu, Xırtızlı muhtar Yusuf İsmailoğlu, Azgurlu Süleyman İbrahimoglu, Sağamoy beyleri ve muhitin diğer önde gelen şahıslarının saz söz bilenlere, sanakârlara gösterdikleri maddî destek ve dikkatleri, âşıklığın bölgede gelişmesine imkân ve fırsat veren başlıca sebeplerden biriydi.

Güneybatı Kafkasya'nın yüz binlerce Türk ahalisi, geçen yüzyılın 30-40. yıllarında Stalin zulmünün kurbanları olmuş, kendi tarihî ata yurtlarından sürgün edilerek imparatorluğun tahammül edilmez, sert iklimli köşelerine gönderilmiş ve sonuçta tabii olarak kendi milli-manevî servetlerinin, folklorunun büyük kısmını kaybetmek zorunda kalmıştır ■

- 1 Y. Ramazanov, Azerbaycan Dilinde Yazıp Yaradan Ermeni Âşıkları (XIX. Yüzyıl), Bakı, 1976, s. 22.
- 2 E. Demircizade, Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi, I. Hisse, Bakı, 1979, s. 240.
- 3 Q. A. Veliev, Azerbaydjan v gruzinskiy literaturniy istoçnikay (koncü 19-çq-naçalo 20-çq veka), Avtoreferant na soiskanie uçenoy stepeni kandidatata filol. Nauk. Baku, 1980, s. 14.
- 4 M. Y. Lermontov, Polnoe sobran, soçin, tom V, M.-L, 1937, s. 393.
(Ruslar, Kafkasya'da Türk ismi yerine Tatar sözünü kullanmışlardır- Editör)
- 5 N. Marr, Dnevnik poezdki v Şavşetiy i Klardjeti, Tekstı i raziskaniya po armensko-gruzinskoy filolojii, Kn. VII. S.-Pb, 1911.
- 6 N. Marr, Dnevnik poezdki, s. 46.
- 7 Yine orada, s. 47-47.
- 8 D. Aliyeva, Koroğlu'nun Gürcü Varyantı, Elm ve Hayat jurn. 1975, No. 11, s. 28-29.
- 9 N. Marr, Dnevnik poezdki, s. 47.
- 10 K. Kekelidze adına Elyazmalar İntitutu, N-2624-32.
- 11 Ş. Rustaveli adına Elyazmalar İntitutunun folklor arxivi, No. 479.
- 12 K. Kekelidze adına Elyazmalar İntitutu, E. Tağayışvilinin arxivi, No. 2034.

